3. Drury C. *Management and Cost Accounting*. 10th ed. London: Cengage Learning EMEA, 2018. — 816 p.

4. Otajonov S., Nazarov B., Xoliqov A. "O'zbekiston oziq-ovqat sanoati korxonalarida zaxiralar hisobining zaif tomonlari" // *O'zbekiston Moliya instituti ilmiy axboroti*. 2022. №3. — B. 45—58.

5. Nazarov B.A., Toshmatov Sh.U. "БҲМС va IFRS: zaxiralar hisobidagi farqlar tahlili" // *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*. 2021. №2. — B. 112—126.

6. Holiqov F.B., Xolmatov T.N. "Samarqand viloyati oziq-ovqat sanoati korxonalarida zaxiralar baholash amaliyoti: empirik tadqiqot" // *Samarqand iqtisodiyot va servis instituti ilmiy to'plami*. 2023. №1. — B. 78—94.

7. Karimov A.R. "Don sanoatida boshqaruv hisobini joriy etish xususiyatlari" // *Soliq va iqtisodiyot*. Toshkent, 2022. №6. — B. 33—41.

8. Tursunov B.A. *O'zbekistonda buxgalteriya hisobini xalqaro standartlarga o'tkazishning nazariy va amaliy asoslari*. Toshkent: TDIU, 2020. — 284 b.

9. Raximov I., Yusupov O. "Jarayon bo'yicha tannarxlash usulini don ishlab chiqarishda qo'llash" // *Agrar iqtisodiyot va agrobiznes*. 2023. №4. — B. 55—67.

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.04.2022 yildagi PQ-224-son *"O'zbekistonda buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida"* qarori.

Muhammadiyev Zarrux Umarovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti
mukhammadiev90@mail.ru
Bahodirova Madinabonu Ixtiyor qizi
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
bahodirovamadinabonu4@gmail.com

KORXONALARDA INVESTITSIYALAR HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH

Anotatsiya: Ushbu maqolada korxonalarda investitsiyalar hisobini takomillashtirish masalalari kompleks ilmiy-amaliy nuqtai nazardan o'rganilgan. Investitsiyalarni tasniflashtirish, boshlang'ich tan olish, keyingi o'lchov usullari (adolat qiymati, kapital ishtirok usuli, amortizatsiyalashgan tannarx), qadrsizlanish testi hamda raqamli texnologiyalar asosida hisob tizimini yangilash istiqbollari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: investitsiyalar hisobi, moliyaviy investitsiyalar, uzoq muddatli investitsiyalar, qisqa muddatli investitsiyalar, adolat qiymati, kapital ishtirok usuli, kapital qo'yilmalar hisobi.

Abstract: This article examines the issues of improving investment accounting at enterprises from a comprehensive scientific and practical perspective. The classification of investments, initial recognition, subsequent measurement methods (fair value, equity method, amortized cost), impairment testing, and prospects for updating the accounting system based on digital technologies are considered.

Keywords: investment accounting, financial investments, long-term investments, short-term investments, fair value, equity method, capital investment accounting.

Kirish. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi va O'zbekistonning xalqaro kapital bozorlariga integratsiyalashuvi sharoitida korxonalarda investitsiyalar hisobining sifati strategik ahamiyat kasb etmoqda. 2022—2024 yillarda O'zbekistonga jalb etilgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi yiliga 9—11 mlrd AQSh dollaridan oshgan bo'lib, mamlakat iqtisodiyotida investitsiya faolligining sezilarli o'sishi kuzatilmoqda. Bunday sharoitda korxonalar balansidagi investitsiyalarni to'g'ri tan olish, o'lchash va moliyaviy hisobotda ishonchli aks ettirish nafaqat ichki boshqaruv uchun, balki tashqi investorlar, kreditorlar, davlat nazorat organlari va xalqaro hamkorlar uchun ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Investitsiyalar hisobi — moliyaviy buxgalteriyaning eng murakkab sohalari qatoriga kiradi. Buning asosiy sabablari quyidagilardir: investitsiya obyektlarining xilma-xilligi (aksiyalar, obligatsiyalar, ulushlar, kapital qo'yilmalar, ssudalar va boshq.); ularni baholashda sub'ektiv taxminlarning keng qo'llanilishi (adolat qiymatini aniqlash); klassifikatsiyaning murakkabligi va moliyaviy hisobotga ta'sirining sezgirligi; xalqaro standartlar bilan milliy standartlar o'rtasidagi katta farqlar.

O'zbekistonda korxonalarning investitsiyalar hisobida bir qator tizimli muammolar mavjud. Birinchidan, ko'pgina korxonalar investitsiyalarni xalqaro standartlarga mos bo'lmagan tasnif asosida hisobga olmoqda — natijada moliyaviy ko'rsatkichlar buzib aks ettirilmoqda. Ikkinchidan, adolat qiymatini aniqlash metodologiyasi yetarlicha rivojlanmagan: aksariyat korxonalar adolat qiymatini mustaqil baholovchilarsiz, faqat tarixiy tannarx asosida hisobda ushlab turishmoqda. Uchinchidan, kapital ishtirok usulining (equity method) to'g'ri qo'llanilmasligi assotsiatsiyalashgan va qo'shma korxonalardagi investitsiyalar bo'yicha moliyaviy hisobotni noto'g'ri ko'rsatishga olib kelmoqda. To'rtinchidan, investitsiyalarning qadrsizlanishi bo'yicha testlarning o'z vaqtida o'tkazilmasligi aktivlar qiymatini

balanslarda ortiq ko'rsatish (overstatement) muammosini keltirib chiqarmoqda.

Adabiyotlar sharhi. Investitsiyalar hisobi nazariyasi va amaliyoti bo'yicha xorijiy va mahalliy olimlarning boy ilmiy merosi mavjud. Xalqaro miqyosda bu sohaning asosiy me'yoriy hujjatlari IAS 28, IAS 32, IFRS 9 va IFRS 10 standartlari bo'lib, ularni IASB (Xalqaro buxgalteriya standartlari kengashi) ishlab chiqib, muntazam yangilab bormoqda.

Mahalliy ilmiy adabiyotda Tursunov (2020) O'zbekistonda moliyaviy hisobotni xalqaro standartlarga o'tkazishning nazariy va amaliy asoslarini o'rganib, БҲМС va IFRS o'rtasidagi tarkibiy farqlar ro'yxatida investitsiyalar hisobini eng murakkab va muammoli soha sifatida ajratib ko'rsatgan.

Yusupov va Mirzayev (2022) O'zbekiston aksiyadorlik jamiyatlarida investitsiyalar hisobini empirik tadqiqot orqali o'rganib, korxonalarning 58 foizida investitsiyalarning noto'g'ri tasniflanishini va 44 foizida adolat qiymatini aniqlash mexanizmi mavjud emasligini aniqlashgan. Ular milliy hisobot tizimining БҲМС №12 doirasida qolishi moliyaviy hisobotning xalqaro investorlar uchun tushunarli va taqqoslanarli bo'lmasligiga olib kelishini dalillar bilan isbotlashgan.

Xolmatov va Rustamov (2023) O'zbekiston sanoat korxonalarida kapital qo'yilmalar hisobini o'rganib, kapital qo'yilmalarning tayyor aktivlarga o'tkazilishida kechikishlar (o'rtacha 3—8 oy) va qadrsizlanish testlarining muntazam o'tkazilmasligi (korxonalarning 71 foizida) kabi tizimli muammolarni aniqlashgan. Bu muammolar aktivlar qiymatini balanslarda yuqori ko'rsatishga va amortizatsiya bazasining noto'g'ri shakllanishiga olib keladi.

Karimov (2023) O'zbekistonda moliyaviy investitsiyalar, ayniqsa aksiyalar va obligatsiyalar hisobini o'rgangan holda, adolat qiymatini aniqlashda faol bozor ko'rsatkichlari (Level 1 inputs) ning mavjud emasligida qo'llaniladigan baholash usullari (DCF, taqqoslanadigan kompaniyalar analizi) metodologiyasi hali yetarlicha rivojlanmaganligini ko'rsatgan.

Adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatadiki, investitsiyalar hisobi muammosi bir vaqtning o'zida metodologik (qaysi standartni qo'llash), texnik (adolat qiymatini qanday o'lchash) va institutsional (hisobot madaniyati va kadrlar tayyorlash) jihatlarni o'z ichiga oladi. O'zbekiston uchun ushbu uch jihatni bir vaqtda hal etish zarurligi tadqiqotning dolzarbligini yanada oshiradi.

Tahlil va natijalar

Iqtisodiy nuqtai nazardan investitsiyalar — kelajakda daromad olish yoki korxona qiymatini oshirish maqsadida sarflangan kapital hisoblanadi. Buxgalteriya hisobi nuqtai nazaridan esa investitsiya — bu korxonaning boshqa korxona kapitalida

ulush egallashi, qarz berishi yoki qayta sotish niyatisiz uzoq muddatli moliyaviy aktiv sifatida saqlashi.

IFRS doirasida investitsiyalar bir necha o'lchovlar bo'yicha tasniflanadi.

Saqlash muddati bo'yicha: qisqa muddatli (joriy aktivlar tarkibida, 12 oy ichida tugatish rejasi bor) va uzoq muddatli (12 oydan ortiq saqlash niyati bor, noqodir aktivlar tarkibida) investitsiyalar farqlanadi.

IFRS 9 bo'yicha moliyaviy aktivlar uch asosiy kategoriyaga bo'linadi: amortizatsiyalashgan tannarx (Amortised Cost — AC) bo'yicha o'lchanadigan aktivlar — pul oqimi faqat asosiy summa va foizlardan iborat bo'lgan va biznes model "ushlab turish" ga yo'naltirilgan qarz instrumentlari uchun; adolat qiymati (boshqa keng qamrovli daromad — OCI orqali) bo'yicha o'lchanadigan aktivlar — qarz instrumentlari uchun "ushlab turish va sotish" biznes modeli qo'llanilganda yoki kapital instrumentlari uchun FVOCI tanlovi amalga oshirilganda; adolat qiymati bo'yicha o'lchanadigan aktivlar — qolgan barcha moliyaviy aktivlar, shu jumladan savdo maqsadida saqlanadiganlar uchun.

IAS 28 bo'yicha kapital investitsiyalar ulushning 20% dan 50% gacha bo'lganda "assotsiatsiyalashgan korxona" sifatida kapital ishtirok usulida hisobga olinadi; 50% dan ortiq bo'lganda qo'shimcha korxona sifatida konsolidatsiya qilinadi; 20% dan pastda bo'lganda IFRS 9 bo'yicha moliyaviy aktiv sifatida hisobga olinadi.

O'zbekiston milliy standartlari bo'yicha esa BHMS №12 "Moliyaviy investitsiyalar" investitsiyalarni moliyaviy va nomoliaviy deb ikki katta guruhga, muddatiga ko'ra esa qisqa va uzoq muddatli deb ajratadi. Milliy standartda IFRS 9 dagi kabi biznes model tahlili va pul oqimi xususiyatlari testi mavjud emas, bu esa investitsiyalar tasnifining xalqaro amaliyotdan farqlanishiga olib keladi.

Investitsiyalar hisobini tartibga soluvchi asosiy IFRS/IAS standartlari quyidagilardir.

IFRS 9 bo'yicha amortizatsiyalashgan tannarx — bu moliyaviy aktivning boshlang'ich tan olingan qiymati minus asosiy summa to'lovlari, minus/plus effektiv foiz usuli orqali hisoblangan amortizatsiyalangan mukofot yoki chegirma, minus qadrsizlanish zararlariga moslashtirishdir.

Effektiv foiz stavkasi usuli (Effective Interest Rate — EIR) moliyaviy aktivning kutilayotgan muddati davomidagi taxminiy pul oqimlarini diskontlashda qo'llaniladigan stavha bo'lib, moliyaviy aktivni dastlabki tan olishdagi sof daftariy qiymatiga to'liq tenglashtiradi.

IAS 28 bo'yicha kapital ishtirok usuli quyidagicha qo'llaniladi. Boshlang'ich tan olish — investitsiya tannarxi bo'yicha. Keyingi o'lchov — investor investee

(investitsiya qilingan korxona) ning foyda yoki zararidagi ulushini tan oladi; shuningdek, investee ning boshqa keng qamrovli daromadidagi ulushini ham tan oladi. Dividendlar — investeedan olingan dividendlar investitsiyaning daftariy qiymatini kamaytiradi.

Amaliyotda keng tarqalgan xatolar: guruhlararo (upstream va downstream) operatsiyalardan olingan foyda yo'q qilinmasligi; investee ning kumulyativ zararini investitsiya daftariy qiymatidan oshib ketganda nol qiymatda to'xtatmaslik; goodwillni alohida amortizatsiya qilish urinishlari (IAS 28 bo'yicha goodwill kapital ishtirok usulida alohida amortizatsiya qilinmaydi).

Kapital qo'yilmalar (qurilish, jihozlar xaridi, texnologiyalar) — O'zbekiston sanoat korxonalarining investitsiya portfelida katta ulushni egallaydigan uzoq muddatli investitsiyalar turi. BHMS №21 va IAS 16 talablari bo'yicha kapital qo'yilmalar qurilish davridagina alohida hisobvaraqlarda (0800 "Kapital qo'yilmalar") saqlanishi va foydalanishga topshirilganida asosiy vositalar hisobvaraqlari (0100—0700) ga o'tkazilishi kerak.

Amaliyotdagi muammolar: kapital qo'yilmalarni foydalanishga topshirishda 3—8 oylik kechikishlar kuzatiladi, bu amortizatsiyani kechiktirib hisoblashga olib keladi. Ayrim hollarda to'liq yaroqsiz bo'lgan, ammo hisobdan chiqarilmagan kapital qo'yilmalar balansda saqlanib qolmoqda. IAS 23 "Qarzga olingan xarajatlarni kapitalizatsiyalash" talablariga muvofiq moliyalashtirish xarajatlarini kapital qo'yilmalar tannarxiga to'g'ri kiritish amaliyoti ham yetarlicha rivojlanmagan.

Maqbul yondashuv: har oyda kapital qo'yilmalar holatini ko'rib chiqish va foydalanishga tayyor bo'lganlarda darhol aktiv sifatida tan olish; loyiha rahbari bilan moliyaviy xizmat o'rtasida tizimli muloqotni yo'lga qo'yish; foydalanishga topshirish aktlarini kechikishsiz rasmiylash tartibi joriy etilsin.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalarini umumlashtirgan holda quyidagi xulosalar ishlab chiqildi:

1. O'zbekiston korxonalarida investitsiyalar hisobining joriy holati xalqaro standartlar talablaridan sezilarli darajada orqada qolmoqda. So'rovda qatnashgan 25 ta yirik sanoat korxonasining 68 foizida investitsiyalar noto'g'ri tasniflanayotganligi, 72 foizida qadrsizlanish testlari o'tkazilmayotganligi va 84 foizida oshkor etish talablari to'liq bajarilmayotganligi aniqlandi. Bu holat moliyaviy hisobotning ishonchliligini pasaytirmoqda va xorijiy investorlarning ishonchini kamaytirmoqda.

2. Kapital ishtirok usulini (equity method) to'g'ri qo'llaydigan korxonalar soni so'rovda qatnashgan korxonalarning atigi 36 foizini tashkil etadi. Qolgan 64 foiz assotsiatsiyalashgan korxonalardagi investitsiyalarini tarixiy tannarxda saqlab

qolmoqda, bu esa aktivlar qiymatini 15—40% ga noto'g'ri aks ettirishga olib kelmoqda.

3. Adolat qiymatini aniqlash metodologiyasining rivojlanmaganligi investitsiyalar hisobini yangilashdagi eng jiddiy to'siq hisoblanadi. So'rovdagi korxonalarning faqat 16 foizi IFRS 13 iyerarxiyasiga mos metodologiyaga ega bo'lib, qolganlarida adolat qiymatini aniqlash mexanizmi umuman yo'q.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi asosiy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. O'zbekiston Moliya vazirligiga BHMS №12 ni IFRS 9 talablariga muvofiq to'liq qayta ko'rib chiqish tavsiya etiladi. Yangilangan standartda moliyaviy aktivlarni uch kategoriyaga ajratish — amortizatsiyalashgan tannarx, adolat qiymati (OCI), adolat qiymati— uchun biznes modeli testi va pul oqimi xususiyatlari testini o'tkazish tartibi majburiy qilinsin. Standartni tatbiq etishda kichik va o'rta korxonalar uchun soddalashtirilgan variant ham ishlab chiqilsin.

2. Barcha yirik sanoat korxonalari va aksiyadorlik jamiyatlari uchun assotsiatsiyalashgan korxonalarda (20—50% ulush) kapital ishtirok usulini joriy etish majburiy qilinsin. Buning uchun: a) moliyaviy xizmatlarda IFRS bo'yicha ixtisoslashtirilgan mutaxassis lavozimi kiritilsin; b) 1C: Buxgalteriya yoki analogida kapital ishtirok usulini avtomatik hisoblash moduli sozlansin; c) kapital ishtirok usulini qo'llash bo'yicha amaliy qo'llanma (hisobot holatlari bilan birga) Moliya vazirligi tomonidan nashr etilsin.

3. O'zbekiston Respublikasi Baholash faoliyati to'g'risidagi qonunchilik doirasida korxonalar uchun moliyaviy instrumentlarni adolat qiymati bo'yicha baholashga ixtisoslashgan mustaqil baholovchilar institutini rivojlantirish zarur. Bundan tashqari: a) IFRS 13 ning uch darajali iyerarxiyasini БҲМС tizimiga kiritish; b) Toshkent fond birjasida kotirovka qilinmagan aksiyalar uchun DCF modelini standartlashtirilgan shaklda (Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan metodologiya asosida) qo'llash tartibi joriy etilsin.

4. IAS 21 "Valyuta kurslarining o'zgarishi ta'siri" standartini to'liq tatbiq etish majburiy qilinsin: xorijiy valyutadagi investitsiyalar yopilish kursi bo'yicha qayta hisoblansin; kurs farqlari foyda va zarar hisobvarag'ida (yoki OCI da — kapital instrumentlar uchun) alohida aks ettirilsin; yillik hisobotda valyuta risklari va ularning investitsiyalar qiymatiga ta'siri to'liq oshkor etilsin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. *BHMS №12 "Молиявий инвестицияларнинг ҳисоби тўғрисида"*. Toshkent, 2004 (2021 yilda yangilangan).

2. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. *BHMS №23 "Ассоциациялашган корхоналардаги инвестициялар ҳисоби тўғрисида"*. Toshkent, 2004.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.04.2022 yildagi PQ-224-son *"O'zbekistonda buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida"* qarori.

4. Tursunov B.A. *O'zbekistonda buxgalteriya hisobini xalqaro standartlarga o'tkazishning nazariy va amaliy asoslari*. Toshkent: TDIU, 2020. — 284 b.

5. Yusupov O., Mirzayev D. "O'zbekiston aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy investitsiyalar hisobining muammolari" // *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*. 2022. №4. — B. 98—115.

6. Xolmatov T.N., Rustamov A.B. "Sanoat korxonalarida kapital qo'yilmalar hisobining takomillashuv yo'nalishlari" // *Samarqand iqtisodiyot va servis instituti ilmiy to'plami*. 2023. №2. — B. 44—59.

7. Karimov A.R. "Moliyaviy investitsiyalar adolat qiymatini aniqlash metodologiyasi: O'zbekiston amaliyoti" // *Soliq va iqtisodiyot*. Toshkent, 2023. №3. — B. 27—38.

Muhammadiyev Zarrux Umarovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti
mukhammadiev90@mail.ru
Bahodirova Madinabonu Ixtiyor qizi
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
bahodirovamadinabonu4@gmail.com

AVIA XIZMATLARNI KO'RSATUVCHI KORXONALARDA XARAJATLAR HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH

Anotatsiya: Ushbu maqolada avia xizmatlarni ko'rsatuvchi korxonalarda xarajatlar hisobini takomillashtirish masalalari ilmiy-amaliy jihatdan o'rganilgan. Zamonaviy aviatsiya sanoatida xarajatlarni to'g'ri hisobga olish va boshqarish korxonalarning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Maqolada xarajatlar hisobining mavjud holati tahlil etilgan, an'anaviy usullarning kamchiliklari aniqlangan va yangi metodologik yondashuvlar taklif etilgan.

Kalit so'zlar: xarajatlarni boshqarish, operatsion xarajatlar, texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari, moliyaviy tahlil, raqamli transformatsiya, xarajatlar markazi, aviatsiya sanoati, iqtisodiy samaradorlik, xarajatlar optimizatsiyasi.